

SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK DÖNEMİNE İLİŞKİN BAZI TESPİTLER

Mücahit YÜKSEL*

Öz

Emevî Devleti, seksen dokuz yıllık kısa hayatında on dört tane halife görmüştür. Tarih kaynaklarına bakıldığı zaman, bazı halifeler hakkında neredeyse ittifak halinde bilgiler sunulurken bazıları hakkında ise görüş birliğinin bulunmadığı görülmektedir. Bu halifelerden biri de Süleyman b. Abdülmelik'tir. Bazı tarihçiler, onun dönemini başarısız ve sönük bir dönem olarak değerlendirirken bazı tarihçiler ise ondan ve döneminden övgüyle bahsetmiştir. Bu makalede, Süleyman b. Abdülmelik dönemi hakkındaki farklı değerlendirmeler ele alınarak objektif bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Süleyman b. Abdülmelik, Emevîler, Kostantiniyye, Kuteybe b. Müslim, Musa b. Nusayr.

Some Considerations About the Term of Süleyman b. Abdülmelik Abstract

The State of Umayyad had fourteen khalifahs in its short period of eighty-nine years. It is seen that there is some common information about some khalifah. But there is not common information about some of them. One of these khalifahs is Suleyman b. Abdülmelik. Some historians say that his period is an unsuccessful period although some other historians speak highly of his period. In this study, the period of Suleyman b. Abdülmelik is tried to be evaluated objectively by handling different evaluations about the period.

Keywords: Suleyman b. Abdülmelik, Umayyads, Constantinople, Kuteybe b. Muslim, Musa b. Nusayr.

* Öğr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, myksl_42@hotmail.com.

GİRİŞ

Emevî Devleti, bir devlet için kısa sayılabilecek 89 yıllık serüveninde 14 halifenin yönetimine şahit olmuştur. Bu halifelerden kimileri zor şartlar altında başa geçmelerine rağmen sergiledikleri etkili yönetimle ön plana çıkmışlarken kimileri de başarısız ve olumsuz yönetimleriyle adlarından söz ettirmişlerdir.

Bu halifelerden Süleyman b. Abdülmelik, dönemi ve faaliyetleri diğer halifelere nazaran daha az anılan ve bununla birlikte, yaptığı bazı icraatlar sebebiyle tarihçiler tarafından farklı değerlendirmelere tâbi tutulan bir şahsiyet olmuştur.

Süleyman b. Abdülmelik döneminin bir diğer özelliği de, hakkındaki değerlendirmelerin, uç noktalara kadar varması ve bir kesim tarafından çok fazla övülürken, başka bir kesim tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilmesi olmuştur. Onu öven tarihçiler, şahsiyetli, dindar ve haksızlığı sevmeyen yönüne vurgu yaparlarken eleştiren tarihçiler ise özellikle Kuteybe b. Müslim, Musa b. Nusayr ve Abdülazîz b. Musa bağlamında ona şiddetli eleştiriler yöneltmişlerdir. Bu noktada, onun şahsiyeti ve icraatlarıyla ilgili olumlu ve olumsuz yorumların ele alınarak incelenmesi önem arz etmektedir.

1. SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK'İN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân, 60/679 yılında Medine'de, Benî Cezîle yurdunda doğdu¹ Vefid b. Abdülmelik ile aynı anne ve babadan dünyaya gelmişlerdir. Anneleri, Vellâde binti'l-Abbâs'tır.² Âişe binti Abdullah ile evli olan³ Süleyman b. Abdülmelik'in künyesi, "Ebû Eyyûb"⁴, lakabı ise, "Mehdî"⁵ dir. Şam'da, babasının yanında büyüyen⁶ Süleyman, çocukluğunun ilk yıllarını çölde, dayıları olan Benî Abs'in yanında geçirdi.⁷

¹ Vekîl, Muhammed Seyyid, *el-Ümeviyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, 2. Baskı, Dârü'l-Kalem, Dimaşk, 2014, I, 464.

² Halife b. Hayyât, Ebû Amr, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 2. Baskı, thk: Ekrem Ziya el-Umerî, Dârü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk, Beyrut, 1397, s. 309; İbn Habîb, Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Muhabber*, thk: Ilse Lichtenstadter, Dârü'l-Âfâki'l-Cediide, Beyrut, ty., s. 26; İbni Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk: İhsân Abbâs, Dârü Sâdir, Beyrut, 1900, II, 420.

³ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 243.

⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-Meârif*, 2. Baskı, thk: Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısıryyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1992, s. 360; İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 420; Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, 2. Baskı, thk: Ömer Abdusselam et-Tedmürî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1993/1413, VI, 377.

⁵ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tashih: Abdullah İsmail es-Sâvî, Dârü's-Sâvî, Kahire, t.y., s. 290.

⁶ Vekîl, *el-Ümeviyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, I, 464.

⁷ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 360; Makdisî, el-Mutahhir b. Tâhir, *el-Bed' u ve't-Târîh*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Bûr Saîd, t.y., VI,41; İbnü'l İbrî, Ebu'l Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 3. Baskı, thk: Antûn Sâlihâni el-Yesûi, Dârü's-Şark, Beyrut, 1992, s. 114.

Süleyman b. Abdülmelik, 96/715 senesinde, kardeşi Velîd'in vefatının ardından hilâfet görevini üstlendi.⁸ Velîd'in vefatı sırasında kendisi Remle'deydi. Haber kendisine 7 gün sonra ulaştı ve o zaman kendisine biat edildi. Ardından da Dimaşk'a gitti.⁹

Süleyman'ın, 37 yaşında¹⁰ hilâfete gelişiyle birlikte, önceki dönemde özellikle de Haccâc'ın zulmünden bıkmış olan insanlar onun yanına geldiler ve Velîd'in kendilerine yaptığı haksızlıkları anlattılar. Devlet yönetiminde güzel bir yol takip eden halife, hem haksızlığa uğrayanlara haklarını iade etti, hem de esir ve mahkûmları serbest bıraktı.¹¹ Onun, 70.000 köle ve cariyeyi serbest bırakıp giydirdiği rivayet edilmektedir.¹²

Kısa denilebilecek bir süre halifelik yapan Süleyman b. Abdülmelik, 99/717 senesinde 10 Safer Cuma günü, bir görüşe göre de R. Evvel ayının 5'inde vefat etti.¹³ Cenaze namazını, Ömer b. Abdülaziz kıldırdı.¹⁴ Vefat ettiği zamanki yaşı konusunda kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. İbni Habîb onun 39 yaşında vefat ettiğini¹⁵ söylerken, Halîfe b. Hayyât 43¹⁶, İbnü'l-Cevzî 40¹⁷, İbni Kuteybe ise 45 yaşında¹⁸ vefat ettiğini ifade etmektedirler. Ancak Süleyman b. Abdülmelik'in 60/679 yılında doğduğu ve 96/715 yılında halife olduğu bilgileri itibara alındığı zaman onun 39 yaşında vefat ettiği bilgisi daha doğru görünmektedir. Halifeliği, 2 sene 8 ay 5 gün sürmüştür.¹⁹ Kaynaklar onun 14 oğlunun olduğunu nakletmiştir.²⁰

Rivayet edildiğine göre Süleyman, Dâbık'ta hastalandığı zaman, yanından hiç ayırmadığı ve devlet işlerinde görüşlerine itibar ettiği Recâ b. Hayve'yi yanına çağırır ve: "*Benden sonra halife kim olsun? Oğlumu halife atayayım mı?*" diye sordu. Recâ b. Hayve, bir oğlunun orada olmadığını, diğer oğlunun da yaşının küçük olduğunu

⁸ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 309; İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 114; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 377; Meçhûl Müellif, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk: Abdulaziz ed-Dürî, Abdulcebbâr el-Mutallibî, Dârü't-Taîfa, Beyrut ty., s. 411.

⁹ İbnü'l-Cevzî, Cemâluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 1. Baskı, thk: Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992/1412, VII, 13; İbnü'l-Verdî, Ömer b. Muzaffer b. Ömer, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, I, 171.

¹⁰ Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 1. Baskı, thk: Abdulmun'im Âmir, Ed: Cemâluddin eş-Şeyyâl, Dârü'l-Hyâi'l-Kütübi'l-Arabî-lsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, Kahire, 1960, s. 329.

¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 13; İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 114; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 171.

¹² İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 171. a.y.

¹³ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 26; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 361; Ebû Zür'a, Abdurahman b. Amr b. Abdullah b. Safvân, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dimaşki*, thk: Şükrullah Nimetullah el-Kücânî, Mecmeu'l-Luğati'l-Arabiyye, Dimaşk, ty., s. 193; İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 420.

¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 316.

¹⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 26.

¹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 316.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 50.

¹⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 361.

¹⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 26; Ebû Zür'a, *Târîhu Ebî Zür'a*, s. 193; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 275; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 50; İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 420.

²⁰ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 361; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 329.

belirterek buna karşı çıktı ve ardından da Ömer b. Abdülazîz'i önerdi. Süleyman başlangıçta, kardeşlerinin razı olmamalarından korktuğunu ifade etse de daha sonra sırasıyla Ömer'i ve Yezîd b. Abdülmelik'i veliaht olarak atadı.²¹ Bu süreçte Süleyman, ölümle sonuçlanan hastalığı ağırlaşınca içeriğini gizli tuttuğu bir mektup yazdı ve mühürledi. Sonra Sahib-i Şurtasına, ailesinin ve ordunun ileri gelenlerini toplayarak mektupta ismi yazılı kişiye biat etmelerini söylemesini, biattan kaçınan olursa boy-nunu vurmasını emretti. O da emri yerine getirdi. Herkes biat ettikten sonra mektup açılınca Ömer b. Abdülazîz'in halife olarak atandığı bilgisi ortaya çıktı.²²

Süleyman b. Abdülmelik, kişilik noktasında genellikle olumlu vasıflarıyla anılmıştır. Kaynaklar onun; kan dökmek için acele etmeyen, kibirlenmeyen, istişareye önem veren²³ ve dili fasih²⁴ birisi olduğunu zikretmektedir. Biyolojik özellikleri itibarıyla onun; uzun boylu, beyaz yüzlü, kıvrıkcık siyah saçlı, kibar, gençliği ve güzelliğiyle beğenilen birisi olduğu bilgilerine rastlanmaktadır.²⁵ Bununla birlikte Süleyman, biraz kendini beğenen bir kişiliğiyle de dikkat çekmektedir. Bu konuda İbrahim b. Hişâm b. Yahya, babası ve dedesi Târîkiyle şu bilgiyi nakletmektedir:

*“Süleyman bir gün yeşil bir elbise giyer ve aynaya baktığında gençliğini ve güzelliğini beğenerek şöyle der: “Muhammed (s.a.v.) nebi idi, Ebû Bekir siddik idi, Ömer Faruk idi, Osman haya sahibiydi, Muâviye yumuşak huy-luydu, Yezîd sabırlıydı, Abdülmelik siyasetçiydi, Velîd zorbaydı, ben ise genç melikim.” Bunun üzerinden bir ay geçmedi ki Süleyman vefat etti.”*²⁶

Bazı kaynaklarda, Süleyman b. Abdülmelik'in çok yemek yiyen, obur bir insan olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır.²⁷ Bu konuyu, “Emevîler” adlı çalışmasında değerlendiren Ali Muhammed Sallâbi, bu tür rivayetlerin asılsız olduğunu, onu eleştirecek bir husus bulamayan Şii ve Abbasî taraftarı yazarların, onun yeme içme-siyle ilgilendiklerini ve bu konuda abartılı ifadeler kullandıklarını, bu durumun da zayıf ve cılız bir insan olan Süleyman'ın vücut özelliğiyle çeliştiğini ifade etmektedir. Sonuç olarak Sallâbi bu konuyu şöyle noktalamaktadır:

*“Bu türden gelen rivayetler, iki kaynaktan beslenmektedir. Birincisi Ya'kûbî, Mes'ûdî, İbn Ebi'l-Hadîd ve İbn Tiktaka gibi Şii düşünceye sahip kimselerden gelmektedir. İkincisi de Vakîdî ve Medâinî gibi Abbasî taraf-tarlılığıyla meşhur kişilerin eserleridir. Oysa mesele anlatıldığı gibi değildir. Bu, Şii ve Abbasîler gibi Emevî düşmanlığını esas alan yazar kesiminin iftira ve yaygalarından başka bir şey değildir.”*²⁸

²¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 380.

²² Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 329.

²³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 275.

²⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârîf*, s. 360; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 275; Makdisî, *el-Bed'u ve't-Târîh*, VI, 41; İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 114.

²⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 275.

²⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 380.

²⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 275; Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 13.

²⁸ Sallâbi, Ali Muhammed, *Emevîler*, çev: Harun Ünal, Ravza Yayınları, İstanbul, 2006, II, 146-147.

Gerçekten de Süleyman'ın cılız yapısı, yemek yemesi konusundaki abartılı ifadeler ve onun oburluğuyla ilgili rivayetlerin genellikle Şîî ve Abbasî taraftarı yazarlar tarafından aktarılması hususları dikkate alındığında Sallâbî'nin değerlendirmesi haklı görünmektedir.

2. İÇ SİYASETİ

Süleyman b. Abdülmelik'in iç siyaset alanında gerçekleştirdiği icraatlar, yapılan birtakım genellemeler sebebiyle yanlış anlaşılmıştır. Bu çerçevede, o başa geçtiği zaman Kaysî ve Kelbî kabilelerin tekrar mücadeleye giriştikleri, bu tarihten itibaren kabilelerden birinin açık olarak işbaşına geçen devlet başkanının yanında yer alırken, diğerinin muhalefette kaldığı ve muhalefette olmakla bazı mağduriyetler ve eziyetler yaşadığı²⁹ şeklinde bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca, dâhilî problem ve çatışmalar sebebiyle Süleyman b. Abdülmelik döneminin (96-99/715-717), Emevîler devletinde duraklama veya içe kapanma dönemi olarak görüldüğü ve onun dâhilî mücadelelerle geçen ve kısa süren iktidarının en önemli dış politik gelişmesinin ise Bizans'ın başkenti İstanbul'un fethine yeniden teşebbüs edilmesi olduğu³⁰ da ifade edilmiştir. Ancak dikkatli bir tetkik yapıldığı takdirde bu yorumların, içinde doğruları barındırmakla birlikte, dönemin genel özelliklerini tam olarak yansıtmadığı görülmektedir. Zira Kaysî-Kelbî çekişmesi, onun döneminden ziyade Velîd b. Abdülmelik döneminde, Horasan valiliğine atanan Kuteybe b. Müslim ve onun âmiri durumundaki Haccâc ile Mühelleb ailesi arasında başlamıştır.

Bununla birlikte Süleyman b. Abdülmelik'in, iç siyaset alanındaki icraatlarını değerlendiren birçok âlim, onu hayırla yâd etmektedir. İbni Sîrîn, "*Allah, Süleyman'a rahmet etsin. Halifeliğine, namazı vakti hususunda ihyâ ederek başladı, Ömer b. Abdulazîz'i halife atayarak bitirdi.*" demiştir.³¹ Gerçekten de Süleyman, kendisinden önce kardeşi Velîd döneminde yapılan birçok yanlış ve haksız uygulamaya son vermek suretiyle iç barışı sağlama anlamında önemli adımlar atmıştır. Bunlardan biri de namazların, vakitlerinin sonuna kadar geciktirilmesi uygulaması idi. Ümeye oğulları, namazı geciktirir ve vaktin sonunda kıyarlardı. Süleyman, valilerine emirname göndererek namazın, vaktin başında kılınması talimatını verdi.³² Valilerine gönderdiği mektupta, "*Namaz ölmüştür. Bundan böyle namazı vaktinde kılmaya çalışarak onu ihya edin.*" talimatını vermiştir.³³

²⁹ Aycan, İrfan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, cilt: XXXIX, s. 166.

³⁰ Apak, Adem, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, cilt: XVIII, sayı: 2, s. 112.

³¹ *Zehebî, Târîhu'l-İslâm*, VI, 379.

³² Asâmî, Abdülmelik, Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdülmelik, *Semtu'n-Nücûm el-Avâilî fi Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâilî*, 1. Baskı, thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, III, 305.

³³ Sallâbî, *Emevîler*, II, 136.

Süleyman b. Abdülmelik'in, halife olduktan sonra yaptığı ilk icraatlarından biri de, kardeşi Velîd döneminde görev yapan – özellikle Haccâc'a bağlı - valileri görevden almasıdır. Bu kapsamda o, Osman b. Hayyân'ı Medine valiliğinden azletti ve yerine Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'ı atadı.³⁴ Ayrıca Yezîd b. Mühelleb'i Irak valiliğine³⁵, Sâlih b. Abdurrahman'ı Irak harâcının başına, Muhammed b. Kasım'ı azlederek Yezîd b. Ebî Kebşe es-Seksekî'yi Sind'e³⁶, azlettiği Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin yerine Talha b. Dâvûd el-Hadramî'yi Mekke valiliğine³⁷ atadı. Kûfe valiliğine de Âmir eş-Şa'bî'yi atayan³⁸ Süleyman, anlaşmalı kölesi olan Ebû Ubeyd'e ise haciplik yaptırmıştır.³⁹

Süleyman b. Abdülmelik'in vali atamalarıyla başlayan iç siyasetinin isabetli olmadığı iddia eden tarihçilerin görüşlerini, aynı yönde fikir beyan eden Prof. Dr. İrfan Aycan'ın şu ifadeleriyle özetlemek mümkündür:

“Süleyman iş başına gelir gelmez Velîd devri görevlilerini azletti, kendisinin devlet başkanı olmasına karşı gelen Haccâc yanlılarına baskı uyguladı. Velîd döneminde hapsedilenlerin hepsi salverildi. İç siyasetteki değişiklikleri, Velîd döneminde hapsedilmiş ve hapisten kaçarak kurtulup Süleyman b. Abdülmelik'e sığınan Yezîd b. Mühelleb yapmıştır. Yezîd, Süleyman'a destek vererek Velîd'in oğlu Abdülazîz'in devlet başkanı olmasını engellemiş, Süleyman da buna karşılık olarak Yezîd'i Irak genel valiliğine getirmiştir.”⁴⁰

“*Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*” adlı eserinde aynı konuyu ele alan Muhammed Süheyl Takkûş ise bu tür ifadelere yer verdikten sonra şu değerlendirmeye yer vermektedir:

“Bu; dar, yüzeysel ve realiteden uzak bir teoridir. Çünkü bu, duygusal ve intikam duygusuyla hareket edilen şahsî bir karar değildir. Tam aksine bu, daha kapsamlı bir karardır. Zira Süleyman'ın bu kararı, önde gelen müsteşarların da fikri alınarak oluşturulmuş genel bir devlet siyasetinin gereği olarak alınmıştır. Bu değişiklik, özellikle fetihlerin genişlemesinin ardından devletin her yerinde sükûnet, barış ve istikrarın yayılmasıyla birlikte siyâsî şartların değişmesi neticesinde yapılmıştır. Bu yeni şartlar gereği halife, Müslümanlar'ın çoğunluğunun isteğine icabet etmek ve Haccâc'ın yönetim üslûbunu değiştirmek istemiştir.”⁴¹

³⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 33; İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1. Baskı, thk: Ömer Abdusselam Tedmürî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1997/1417, IV, 71.

³⁵ Makdisî, *el-Bed'u ve't-Târîh*, VI, 41.

³⁶ Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu'l-Buldân*, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1988, s. 424; İbni Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed, *Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, 2. Baskı, thk: Halil Şehâde, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1988, III, 83.

³⁷ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1407, IV, 43.

³⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 313.

³⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 259.

⁴⁰ Aycan, “Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri”, s. 166.

⁴¹ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 7. Baskı, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2010, s.128.

Muhammed Seyyid el-Vekil de Süleyman'ın, Haccâc'ın valilerini azletmekte haklı olduğunu, çünkü bu valilerin, halka sert davranıp zulmetmekte olduklarını, onun, iyi yönetim sergileyen ve fetihler gerçekleştiren valileri de ödüllendiren âdil birisi olduğunu ifade etmiştir.⁴²

Süleyman b. Abdülmelik zamanında eski ve yeni valiler arasında bazı sürtüşmeler olduğu bir vakıdır. Örneğin Yezîd b. Ebî Kebşe, Sind valiliğinden azledilen Muhammed b. Kasım'ı bağlayarak Irak'a göndermiş ve Sâlih b. Abdurrahman da onu Vâsıt'ta hapsedirmiş ve işkence yaptırmıştır.⁴³ Fakat bu, valilerle sınırlı kalan ve Süleyman'ın dahil bulunmayan bir hadisedir. Çünkü Muhammed, Haccâc'a yakın birisiydi ve Haccâc, Hâricîler'in görüşüyle, onun kardeşi olan Adem'i öldürtmüştü.⁴⁴

Süleyman b. Abdülmelik, valileri değiştirme hususunda hiçbir zaman kin duygusuyla hareket etmemiş Haccac'ın valilerini görevden alırken Ömer b. Abdülazîz'in de görüşünü almıştır. Zira o, devlet işlerinde Ömer b. Abdülazîz ve Recâ b. Hayve'ye danışır. Bu kararında söz konusu valilerin yaptığı haksız uygulamaların büyük payı olmuştur.⁴⁵

Süleyman b. Abdülmelik'in önemli icraatlarından biri de Yezîd b. Mühelleb'i Horasan Valiliğine ataması olmuştur. Yezîd b. Mühelleb, Velîd zamanında Haccâc ile sorunlar yaşamış ve hapishaneye atılmıştı. Hapisteki mahkûmlara gösterdiği güzel davranışlar sonunda onların kalblerini kazanmayı başardı ve sonra da onların yardımıyla gizlice hapishaneden kaçarak gece yarısı Dicle'nin kıyısına geldi.⁴⁶ Şam'a kadar geldikten sonra Zühre b. Abdurrahman'ın aracılığıyla Süleyman b. Abdülmelik ile temas kurdu. Böylece uzun süre Süleyman'ın yanında kaldı. Bunu duyan Haccâc, Velîd'e mektup yazarak, Yezîd'in Horasan'da üstün duruma geçtiğini ve oranın mallarını topladığını, kendisinden 7.000 dirhem istediğini, fakat onun bunu kabul etmediğini, bu sebeple onu hapsedtiğini fakat hapisten kaçarak Şam'a geldiğini ve Süleyman ile irtibat kurduğunu haber verdi. Bunun ardından Velîd ile Süleyman arasında geçen mektuplaşmalar sonunda Süleyman, Yezîd'i kendi oğluyla birlikte zincirleyerek gönderince Velîd, Yezîd'i affetti ve Haccâc'a olumsuz cevap verdi. Daha sonraki süreçte Yezîd, Süleyman'ın yanında önemli bir konuma geldi.⁴⁷

Velîd'in vefatının ardından Süleyman başa geçti. Süleyman, Yezîd b. Mühelleb'i yanına çağırdı ve ona bağlıta bulunduktan sonra onu Basra ve Kûfe valiliklerine atamaya karar verdi. Bunun üzerine Yezîd halifeye, Haccâc'ın, yönetimi sırasında Irak'ı çok sıkıktığını, kendisinin de Irak halkından birisi olarak harâç konusunda Iraklıların

⁴² Vekîl, el-Ümeviyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb, I, 468.

⁴³ İbni Haldûn, *Dîvânü'l-Mübteda'*, III, 83.

⁴⁴ İbni Haldûn, *Dîvânü'l-Mübteda'*, III, 84.

⁴⁵ İşş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2. Baskı, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1965, s. 254; Sallâbi, *Emevîler*, II, 136.

⁴⁶ İbn A'sem, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Fütûh*, 1. Baskı, thk: Ali Şîrî, Dârü'l-Edvâ, Beyrut, 1991/1411, VII, 138.

⁴⁷ İbn A'sem, *el-Fütûh*, VII, 140-141.

cektiği sıkıntıyı iyi bildiğini; onların hakaretlere maruz kaldıklarını ve hapse atıldıklarını söyledi. Ardından da, eğer aynısını yaparsa Haccâc gibi görüleceğini ve Iraklıların, kendisinden nefret edeceklerini söyledikten sonra bu iş için, Temîm kabilesinin mevlâsı olan Sâlih b. Abdurrahman'ı önerdi. Süleyman bunu kabul etti ve Yezîd'i Horasan valiliğine atadı.⁴⁸

Yezîd b. Mühelleb'in Horasan valiliğine atanmasıyla birlikte Emevî Devleti, Kuteybe b. Müslim sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu konu da yanlış değerlendirmelere sebep olmuş ve onun ölümünden Süleyman b. Abdülmelik'in sorumlu tutulmasına kadar vardırılmıştır. Halife b. Hayyât bu konuyu ele alırken, “*Velîd öldüğü zaman Horasan yönetiminde Kuteybe b. Müslim bulunmaktaydı. Süleyman onu görevden aldı ve hemen ardından da öldürdü. Onun yerine Vekî' b. Ebû Sevd/Sûd el-Ğadânî'yi atadı.*”⁴⁹ diyerek Kuteybe'nin, Süleyman tarafından öldürtüldüğünü ifade etmiştir.

Halbuki Kuteybe'nin öldürülmesiyle ilgili olaylar incelendiği zaman onun, aceleciliğinin ve peşin yargılarının kurbanı olduğu anlaşılmaktadır. Velîd b. Abdülmelik, kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan azledip onun yerine kendi oğlu Abdulazîz'i atamak istemiş, bu konuda Haccâc ve Kuteybe de onu desteklemişti. Velîd vefat edip de Süleyman başa geçince Kuteybe, Süleyman'ın, Yezîd b. Mühelleb'i Horasan valiliğine atamasından korktu⁵⁰ Çünkü Kuteybe b. Müslim, Horasan valiliğine atandığı zaman Horasan'daki bütün Kaysiler onun yöneticiliğinden hoşlanırken, hiçbir Yemenî ise bundan memnun değildi. Bu dönemde Kuteybe, Yezîd'i seven herkesi yakalayıp hapsedmeye, işkence yapmaya ve mallarını haksızlıkla almaya başlamıştı.⁵¹

Bunun ardından Kuteybe, bir mektup yazarak Süleyman b. Abdülmelik'i hem halifeliğinden dolayı tebrik etti, hem de eğer kendisini görevden azletmezse Abdülmelik ve Velîd'e itaat ettiği gibi kendisine de itaat edeceğini bildirdi. Sonra başka bir mektup daha yazarak yaptığı fetihlerden ve güç ve heybetinin Acem krallarının yanında ne kadar büyüdüğünden bahsetti ve Mühelleb ailesini zemmetti. Ardından da Allah'a yemin ederek eğer Yezîd'i Horasan valiliğine atarsa halifeliğini tanımayacağını bildirdi. Sonra üçüncü bir mektup daha yazarak onun halifeliğini tanımadığını bildirdi. Sonra Bâhile'den bir adamla mektupları Süleyman'a gönderdi ve şöyle dedi: “*Ona birinci mektubu ver. Eğer Yezîd onun yanındaysa ve mektubu okuduktan sonra Yezîd'e verirse ikinci mektubu da ver. Aynı şekilde Yezîd'e verirse üçüncü mektubu da ver. Eğer mektubu Yezîd'e vermezse diğer ikisini verme.*” Elçi, Süleyman'ın yanına geldiği zaman Yezîd'in de onun yanında olduğunu gördü ve Süleyman'ın, mektubu ona da verdiğini görünce üç mektubu da teslim etti. Üçüncü mektubu okuyunca

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 226.

⁴⁹ Halife b. Hayyât, *Tarihü*, s. 318.

⁵⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 34-35; İbn A'sem, *el-Futûh*, VII,167; İbni Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tecâribu'l-Umem ve Teâkibu'l-Himem*, 2. Baskı, thk: Ebu'l-Kâsim İmâmî, Serûş, Tahran, 2000, II, 427; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 72.

⁵¹ İbn A'sem, *el-Futûh*, VII, 135.

Süleyman sinirlendi ve rengi değişti. Söylendiğine göre bu mektupta, “Eğer beni görevimde bırakmaz ve teminat vermezsen seni halifelikten azleder ve insanları sana karşı harekete geçiririm.” yazmaktaydı.⁵²

Süleyman, elçiye Kuteybe’yi görevde bırakacağına dair ahit verdi. Ancak elçi dönüş yolundayken Kuteybe’nin isyan ettiği haberi geldi. Kuteybe, etrafındaki insanlara da Süleyman’ı azlettiğini ve onu tanınamalarını söyledi fakat ona uyan olmadı.⁵³

Bu süreçte, Kuteybe’nin etrafındaki insanlar, onunla kurdukları diyalog sonunda, onun halifeye isyan edeceğini anladılar. Kuteybe bir adamını çağırarak Nişabur’a gitmesini ve Yezîd’in faaliyetlerini kendisine bildirmesini emretti. Adam oraya gittiğinde haber göndermeye başladı ve Süleyman’ın Yezîd’i önce Irak’a vali olarak atadığını haber verdi. Bunun üzerine korkuya kapılan Kuteybe, Huvârizm’e⁵⁴ giderek oraya sığınmaya karar verdi. Fakat sonra vazgeçerek Fergana’ya sığınmaya karar verdi. Sonra da oturdu ve Süleyman’ın diliyle kendine hitaben uydurma bir mektup yazdı. Bu mektuba göre halife kendisinin itaatına güvendiğini ve Fergana’ya, ardından da Çin bölgesine gitmesini istediğini belirtmekteydi.⁵⁵ Süleyman ile yazışan Kuteybe, yazdığı mektubun cevabını dahi beklemeden isyan etti fakat sonra pişman oldu.⁵⁶ Süleyman’ın azlını uygun bulmayan halk, Kuteybe’yi azletmeye karar verdi. Sonra gelişen olaylar neticesinde Horasanlılar Kuteybe’yi öldürdüler ve başını Süleyman’a getirdiler.⁵⁷

Kuteybe’nin, Süleyman’ın yerine kendi oğlunu halife tayin etmesi noktasında Velîd ile uyumlu bir görüntü izlemesinin, Süleyman b. Abdülmelik’i etkilemediği söylenemez. Zira, Kuteybe’nin gerçekleştirdiği fetihler esnasında Süleyman’ın, Yezîd b. Mühelleb’e söylediği, “Allah’ın, Kuteybe’nin eliyle yaptıklarını görmüyor musun”⁵⁸ şeklindeki söz de onun, Kuteybe hakkındaki duygularının bir yansımasıdır. Ancak rivayetler dikkatli bir şekilde incelendiği zaman Süleyman’ın, belki onun ölümüne sevindiği söylenebilir ancak bu olayda dahil olduğunu gösteren bir delil bulunmamaktadır.

Süleyman b. Abdülmelik’in, Kuteybe b. Müslim örneğinde olduğu gibi veliahtlık döneminden kalma kininin olduğu ve bu sebeple kendisine düşmanlık yaptığı kişi olarak zikredilen bir diğer vali de Musa b. Nusayr olmuştur.

⁵² Taberî, *Târîh*, IV, 34-35; İbn A’sem, *el-Futûh*, VII,167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 72; İbni Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1. Baskı, thk: Ali Şîrî, Dârü l-Hyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1998, IX, 189.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 73.

⁵⁴ Huvârizm, Ceyhun nehrinin doğusunda, Cürcâniyye'nin karşısında bulunan bir şehirdir. (Hamevî, Şihâbüddin Ebü Abdullah Yâkût b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2. Baskı, Dârü Sâdir, Beyrut, 1995, V, 211.)

⁵⁵ İbn A’sem, *el-Futûh*, VII,168.

⁵⁶ İbn A’sem, *el-Futûh*, VII,170.

⁵⁷ İbn A’sem, *el-Futûh*, VII,177-182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,74-83; İbni Kesîr, *el-Bidâye*, IX,189

⁵⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 53; İbni Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, II, 445.

Bu minvalde, Süleyman'ın Musa b. Nusayr'ı 100.000 dinar ceza ile yükümlü tuttuğu ve sahip olduğu her şeyi onun elinden aldığı, Yezîd b. Mühelleb'in araya girmesiyle malını geri verdiği ve cezayı kaldırdığı söylenmiştir. Ayrıca onun, Recâ b. Hayve'ye istişare ederek 96/715 senesinde Abdullah b. Musa'yı İfrîkiyye yönetiminden aldığı ve yerine Muhammed b. Yezîd el-Kureşî'yi atadığı da zikredilmiştir.⁵⁹

Süleyman b. Abdülmelik'in, Musa b. Nusayr'a karşı olumsuz bir tavır söz konusuydur. Bunda hem veliahtlığı döneminde kendisinin azledilip yerine Abdülazîz b. Velîd'in atanması noktasında Kuteybe b. Müslim gibi onaylayıcı bir tavır sergilemesinin hem de Velîd'in hastalığı sırasında kendisinden beklemesi ve ganimetleri Velîd'e teslim etmemesi yönündeki isteğine aykırı hareket etmesinin payı bulunmaktadır.

Musa b. Nusayr, söz konusu ganimetlerle ilgili olarak Târik b. Ziyâd ile bir rekabet içine girmiş ve Velîd'e mektup yazarak Endülüs'ü fethedenin kendisi olduğunu iddia etmişti. Ayrıca ona Hz. Süleyman'a ait masa hakkında da haber vermiş ve geldiği zaman masayı ona takdim etmişti. O sırada yanında Târik b. Ziyâd da vardı ve masayı kendisinin ganimet olarak aldığını söyledi. Musa bunu yalanlayınca Târik, halifeden, masanın kayıp ayağını sormasını istedi. Soru üzerine Musa bunu bilemedi ve Târik o ayağı çıkararak onu, bu durumu ispatlamak için sakladığını söyledi. Velîd, Târik'in doğru söylediğini anladı. Târik b. Ziyâd'ın bunu yapmasının sebebi ise Musa'nın onu hapsedip dövmesiydi.⁶⁰

Bu konuyu, bir makalesinde ele alan Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken, olayı ayrıntılı şekilde inceledikten sonra şu değerlendirmeye yer vermektedir:

"Kanaatimizce Süleyman b. Abdülmelik, kendi emrini dinlemeyip Endülüs'te elde ettiği ganimetleri hasta olan ve son günlerini yaşayan halife Velîd b. Abdülmelik'e getiren Musa b. Nusayr'a kızmıştır. Halbuki Süleyman, ganimet mallarına kendisinin sahip olabilmesi için Musa'ya yazdığı mektupta, bir süre oyalanmasını ve Velîd öldükten sonra Şam'a gelmesini istemişti. Öte yandan Muğîs er-Rûmî ile Târik b. Ziyâd'ın Musa'nın bazı uygulamalarıyla ilgili Süleyman b. Abdülmelik'e yaptıkları bazı ispiyonlar da ilişkileri olumsuz yönde etkileyen bir diğer faktördür. Tüm bunlardan sonra hilâfet makamına geçen Süleyman, Musa'ya karşı sert bir politika izlemiş, onu kendisinden uzaklaştırmış ve ona eziyet ederek yüklü miktarda para cezasına çarptırmıştır. Ancak Süleyman'ın Musa'ya karşı olan gazabının yıllarca devam ettiği görüşüne katılmak mümkün değildir. Çünkü Süleyman, bir süre sonra Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Mühelleb gibi hatırı sayılır kimselerin araya girmeleri sonucu Musa'yı affetmiştir. Daha sonra Musa'yı kendisine yaklaştıran, hac yolculuğuna birlikte çıkmışlardır."⁶¹

⁵⁹ İbn Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdullah, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1415, s. 241.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 43.

⁶¹ Atçeken, İsmail Hakkı, "Endülüs Fâtihlerinden Musa b. Nusayr'ın Akibeti", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür,*

Tarih kaynaklarında Süleyman b. Abdülmelik dönemi hakkında farklı değerlendirmelere şahit olunan diğer bir konu ise Musa b. Nusayr'ın oğlu olan Abdülazîz'in öldürülmesi hususudur. Zehebî, Abdülazîz b. Musa'nın Süleyman'a karşı itaattan ayrılması sebebiyle 99/717 senesinde halkın ona karşı isyan ettiğini ve onun sabah namazı sırasında Habîb b. Ebî Ubeyde b. Ukbe b. Nâfi' el-Fihri tarafından öldürüldüğünü ifade etmektedir.⁶²

Bununla birlikte Abdülazîz b. Musa'nın öldürülmesinin sebepleri hakkında başka bilgiler de sunulmaktadır. Bu konuda şu maddeleri sıralamak mümkündür:

1- Abdülazîz'in eski Vizigot kralı Rodrigo'nun dul eşi Egilona ile evlenmesi ve onun etkisinde kalarak bazı Hıristiyan âdetlerini idarî hayata aktarma isteği halk ve askerler arasında tepki uyandırmıştır.

2- Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik'in, Musa b. Nusayr ile ihtilafa düşmesi ve ona karşı sert davranması, dolayısıyla Endülüs'te valilik yapan oğlu Abdülazîz'e de tedbir alma ihtiyacını hissetmesi ihtimal dâhilindedir.

3- Öte yandan babasına Şam'da yapılan olumsuz davranışlara tepki gösteren Abdülazîz'in, Endülüs'te Şam hükümetine karşı bir isyana girişerek bağımsızlığını ilan etme endişesinin halife Süleyman'da mevcut olması da bir ihtimaldir.⁶³

İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre Abdülazîz b. Musa, Endülüs valisi olduktan sonra Vizigot kralı Rodrigo'nun dul eşi Egilona ile evlenmiştir. Egilona, önceki hayatında alışık olduğu üzere halkın Abdülazîz'in yanına geldiği zaman secde ederek gelmesini istemiş, bu sebeple onun aklına girerek bu hususta ona ısrarcı olmuştur. Abdülazîz her ne kadar başlangıçta, dinin emirlerine aykırı olması gerekçesiyle buna karşı çıksa da sonradan buna ikna olmuştur. İstedikini elde eden Egilona, aynı tavrı sergileyerek Abdülazîz'e altın ve inci süslemeli bir taç giydirmeyi de başarmış ve onun bu hâlini gören halk ise din değiştirdiğini zannederek onu öldürmüştür.⁶⁴

Abdülazîz'in kesik başı Süleyman b. Abdülmelik'e getirildiği esnada Musa b. Nusayr halifenin yanına girmiştir. Halife ona: “*Bunu tanıyor musun*” diye sormuş o da: “*Evet, onu çokca oruç tutan ve namaz kılan birisi olarak biliyorum, eğer onu öldüren, ondan daha hayırlı idiyse Allah'ın lâneti üzerine olsun*” demiştir.⁶⁵

Abdülazîz'in Endülüs'te gerçekleştirdiği birçok fetih hareketi ve idarî alandaki olumlu girişimlerine rağmen bu şekilde öldürülmüş olması ibret verici bir olaydır. Bu olayda bir insan olarak Abdülazîz'in bazı hataları, halkın bir kesimin tepkisini çeken yanlış uygulamaları ve karısı Egilona'nın etkisinde fazlaca kalması sözkonusudur.

ve *Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2015, cilt: XII, sayı: 1, s. 27.

⁶² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 267.

⁶³ Atçeken, “İlk Endülüs Vâlisi Abdülazîz b. Musa b. Nusayr ve Öldürülmesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 14, s. 86.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 81.

⁶⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 241.

Ancak herhangi bir yargılama yapılmadan onu namaz kıldırırken öldüren kimseler ve onları bu işe azmettiren kişi veya kişilerin de bu işte önemli rolü olmuştur.⁶⁶

Süleyman b. Abdülmelik döneminin tartışmalı konularını ele alan Muhammed Süheyl Takkûş, şu değerlendirmesiyle süreci güzel bir şekilde özetlemiştir:

“Doğrusu, fetih komutanlarının sonları hazin olmuştur. Çünkü Muhammed b. Kâsım, ağırlıklı görüşe göre şahsî kin sebebiyle, Irak’ın harâç âmîli olan Salih b. Abdurrahman tarafından öldürülmüştür. Fakat öldürülmesi emrini halifenin verdiğiine dair bir bilgi sâbit değildir. Kuteybe b. Müslim ise, Süleyman b. Abdülmelik’in, kendisiyle ilgili düşünceleri konusundaki aceleciliğinin kurbanı olmuştur. Çünkü bu konuda şüpheye düşünce, durumu iyice anlamadan, halifeyi tanımadığını açıklamış ve ona karşı isyan başlatmıştır. Bunun ardından kendisine tâbi olanlar da ona muhalefet etmiş ve onu öldürmüşlerdir. Bu noktada, halifenin onu, Horasan yönetimindeki görevinden almadığını söylemek de yerinde olacaktır. Musa b. Nusayr ise, bazı muhalif davranışları ortaya çıkınca halife tarafından azarlanmış ve zorunlu ikâmete tâbi tutulmuştur. Fakat bununla birlikte halife onu, müsteşarları arasına katmış ve 97/716 yılında hacca giderken yanına almıştır.”⁶⁷

Süleyman b. Abdülmelik zamanında Şîi ve Hâricîlerle fazla bir sorun yaşanmamıştır. Ancak bazı Şîi kaynaklarda, Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib’in Süleyman b. Abdülmelik tarafından öldürüldüğüne dair rivayetler aktarılmaktadır. Buna göre Horasan’daki Şîa’nın lideri durumunda olan Abdullah b. Muhammed, Süleyman b. Abdülmelik’in kurduğu bir komplo sonucu zehirlenmiş ve Şam topraklarından Humeyme’de ölmüştür. Rivayete göre Ebû Hâşim, ihtiyaçlarını karşılamak için bir heyetle Süleyman b. Abdülmelik’e geldi. Sonra Medine’ye gitmek için hazırlandı ve vedalaşmak üzere Süleyman’ın yanına geldi. Süleyman, çok sıcak bir günde kendisiyle öğle yemeği yiyinceye kadar onu bırakmadı. Gün ortasında yola çıkan Ebû Hâşim, yolda susadı ve suyundan içtiği zaman, Süleyman’ın komplo amacıyla suyuna kattığı zehirden dolayı kötüleştii. Bunun üzerine Muhammed b. Ali ve Abdullah İbnü’l-Hars b. Nevfel’e bir elçi göndererek, durumunu onlara bildirdi. Onlar da onun yanına geldiler ve ölünceye kadar ona baktılar. Ölüncü de Humeyme’ye defnedildi. Ölmeden önce vasiyeti Muhammed b. Ali’ye bıraktı.⁶⁸ Bu yolla da vasiyet Abbâs oğullarının olmuştur.⁶⁹

Halbuki Süleyman, Hz. Ali’nin soyuna da muhabbetle bakar ve onların ihtiyaçlarını karşılardı. Ancak onun, Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebî Talib’i zehirlediği konusundaki rivayetler asılsızdır. Sadece dedikoduya dayanmaktadır. Şöyle ki:

⁶⁶ Atçeken, “İlik Endülüs Vâlisi Abdülaziz b. Musa b. Nusayr ve Öldürülmesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 86.

⁶⁷ Takkûş, *Târîhu’l-Devleti’l-Ümeviyye*, s. 129.

⁶⁸ İsfehânî, Ebu’l-Ferec Ali b. el-Huseyn b. Muhammed, *Mekâtîlu’t-Tâlibîn*, thk: es-Seyyid Ahmed Sakar, Dârü’l-Ma’rife, Beyrut, t.y., s. 124.

⁶⁹ İsfehânî, *Mekâtîlu’t-Tâlibîn*, s. 124.

- 1- Süleyman'ın zehirlendiğine dair rivayetler arasında açık tezatlar bulunmaktadır. Kimine göre zehirlenme işini yaptıran Vefid iken kimine göre Süleyman'dır.
- 2- Süleyman tarafından zehirlendiğini ileri sürenler de bunun nasıl, nerede ve ne şekilde yapıldığı konusunda farklı değerlendirmeler ileri sürerler.
- 3- Kaynaklarda Ebû Hâşim'in ölüm şekliyle ilgili de ittifak yoktur. Kimi onun zehirlendiğini söylerken kimi de doğal ölümlü öldüğünü ifade eder.
- 4- Halifeyle sohbet ederken ya da yanından ayrıldıktan sonra ölmesi, onun halife tarafından öldürüldüğü anlamına gelmez. Ayrıca onun zehirlendiğini ifade eden rivayetler asılsızdır.⁷⁰

Tarihçiler, Süleyman b. Abdülmelik'in dönemini değerlendirirken genel anlamda olumlu ifadeler kullanmışlardır. Onun dönemini özetleyen en yaygın ifade ise şu şekildedir:

*"Halifeliğe hayırla başladı, hayırla bitirdi. Çünkü haksızlıkla alınan şeyleri ehline teslim etti. Sürgüne gönderilenleri geri getirdi, Basra'da hapsedilenleri hapisten çıkardı. Kendisinden sonra halife olması için de Ömer b. Abdülazîz'i atadı."*⁷¹

Yusuf el-Işş ise Süleyman dönemini, dindarlık ve şeriatın uygulanması bakımından Ömer b. Abdülazîz döneminin girişi olarak değerlendirmektedir.⁷² Gerçekten de bu dönem, zannedildiğinin aksine iç barışın sağlanması noktasında önemli adımların atıldığı, Ömer b. Abdülazîz ve Recâ b. Hayve'nin danışmanlığında önemli icraatların gerçekleştirildiği ve bu yönüyle Ömer b. Abdülazîz dönemine hazırlığın yapıldığı bir dönem olmuştur.

3. DIŞ SİYASETİ

Süleyman b. Abdülmelik döneminde her ne kadar içeride huzuru sağlamaya dönük adımlara ağırlık verilmiş ve askerî faaliyetlerde bir azalma görülmüşse de bu durum, bazı önemli fetih hareketlerinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Onun, dış siyasetinde Doğu ve Bizans cephelerine ağırlık verdiği görülmektedir.

3.1. Doğu Cephesi

Süleyman b. Abdülmelik, başa geçtiği zaman Yezîd b. Mühelleb b. Ebî Sufra'yı Irak valiliğine atadı. Bunun ardından Yezîd, Kuteybe b. Müslim'in yaptığı bazı olumsuzluklar ve Süleyman'a muhalefet etmesi sebebiyle Horasan'a doğru hareket etti. Fakat Vekî' b. Ebî Sûd et-Temîmî'nin Kuteybe'yi öldürmesinin ardından Yezîd, fethe

⁷⁰ Sallâbi, *Emevîler*, II, 138.

⁷¹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 360; Makdisî, *el-Bed'u ve't-Târîh*, VI, 41.

⁷² Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 252.

devam etmek için Süleyman'dan istediği izni alınca yola devam etti ve Türk hükümdar Sûl'ün idaresindeki Dihistan'ı⁷³ kuşattı ve onları barışa mecbur etti. Sûl, kendisine, ailesine ve malına dokunulmaması şartıyla şehri ve içindekileri terk etmeyi kabul etti.⁷⁴

Ardından, 97/716 senesinde Yezîd b. Mühelleb, 30.000 kişilik bir orduyla Cürcân'a bir sefer düzenledi ve çok sayıda ganimet elde etti.⁷⁵ Sonra Buhayra'ya doğru hareket etti ve Sûl'u kuşattı. Onlarla da, senelik 500.000 dirhem ödemeleri karşılığında barış yaptı.⁷⁶

99/717 senesinde ise Hazarlar, Abdulazîz b. Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî yönetimindeki Ermeniye ve Azerbaycan'a saldırmış ve hepsi öldürülmüştür.⁷⁷

Doğu cephesinde Emevîler, yeni bir fetih anlamında çok fazla başarı elde edemeseler de önceki kazanımlarını korumayı başarmış ve doğu bölgelerinde Müslümanların hâkimiyetini sağlamlaştırmak için ellerinden geleni yapmışlardır.⁷⁸

3.2. Bizans Cephesi

Süleyman b. Abdülmelik'in, dış siyaset alanında en dikkat çeken faaliyeti Kostantiniye'nin kuşatılması idi. Süleyman, 98/716 senesinde kardeşi Mesleme'yi 120.000 kişilik bir orduyla Kostantiniye'ye deniz ve karadan akın yapması için gönderdi.⁷⁹ Denizde Müslüman donanmasının başında Ömer b. Hübeyre el-Fezârî vardı.⁸⁰

Mesleme'nin bu kuşatmada yaptığı stratejik bir hata, kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuştur. Şöyle ki, Elyûn b. Kostantin el-Mar'aşî diye tanınan kişi kendisine yolda katıldı ve Kostantiniye halkına onun lehinde nasihatte bulunacağına dair garanti verdi. Mesleme ona güvendi ve Halic'i geçerek Kostantiniye'yi kuşattı. Halk ona fidye teklif etti fakat Mesleme kabul etmedi. Bu sırada Elyûn bir hile yaptı ve Mesleme'den izin isteyerek, kendisiyle Rûm liderler arasında aracı olmak istedi. Sonra onların yanına gelerek kralları Teodisyus'un direnişten aciz olduğunu, eğer kendisini kral yaparlarsa Mesleme'den onları kurtaracağını söyledi. Onlar da bunu kabul ettiler. Mesleme'nin yanına dönerek, itaatını kabul ettiklerini, ancak rahatlamaları için kısa bir süre kuşatmayı kaldırıp uzaklaşması gerektiğini söyledi. Bunun ardından da Mesleme'nin askerler için hazırladığı aziğın Kostantiniye'ye ta-

⁷³ Dihistan, Huvârizm ve Cürcân yakınlarında bulunan meşhur bir şehirdir. (Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, 492.)

⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 327.

⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 314; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 568.

⁷⁶ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 314.

⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 316.

⁷⁸ Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, ss. 129-130.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 48; el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 141; Makdisî, *el-Bed'u ve't-Târîh*, VI, 43.

⁸⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 141.

şınmasını emretti. Mesleme, haberi öğrenince kandırıldığını anlayıp tekrar kuşatmaya döndü ama azıkları olmadığı için çok sıkıntı çekmeye başladılar. Ömer b. Abdülaziz başa geçince kuşatmayı kaldırma emri verdi.⁸¹

Asıl amacı Kostantiniye'yi fethetmek olan Süleyman, bu yolda ön hazırlık çerçevesinde ise 97/716 senesinde oğlu Dâvûd'u yaz seferi için görevlendirdi. Yine bu aşamada Mer'e (Kadın) kalesi⁸² fethedildi ve Mesleme, Vaddahiye topraklarında savaşılarak, Vaddahiye hükümdarı Vaddah'ın ele geçirmiş olduğu kaleyi yeniden fethetti.⁸³ Mesleme b. Abdülmelik, Berceme ile birlikte Bizans'ın kenar semtlerinde bulunan bazı kaleleri fethetti. Ayrıca Ömer b. Hübeyre ise denizde kış seferleri düzenledi.⁸⁴

DEĞERLENDİRME

Hilâfetin saltanata dönüşünü temsil eden Emevî Devleti, 89 yıllık kısa ömründe bunun sıkıntısını devamlı surette çekmiştir. Bir halife çekişmesinin yaşanmaması amacıyla getirdikleri veliahtlık sistemi her zaman liderlik çekişmelerinin merkezini teşkil etmiştir. Zira Mervân b. Hakem ile birlikte başlayan veliahtları azletme uygulaması, sonraki halifeler için de örnek teşkil etmiş ve – istisnalar olmakla birlikte -her gelen halife, kendi oğlunu veliaht tayin etme gayretine girerek, hanedanın diğer üyeleriyle olumsuz çekişmeler yaşamıştır.

Süleyman b. Abdülmelik de böyle bir mücadelenin ardından yönetime gelerek Emevî Devleti'nin yedinci halifesi olmuştur. Çünkü kardeşi Velîd b. Abdülmelik, kendisinden sonra oğlu Abdülaziz'in halife olmasını istemiş ve Süleyman'ı veliahtlıktan azletme konusunda Haccâc b. Yusuf, Kuteybe b. Müslim ve Musa b. Nusayr gibi meşhur valilerinden de destek almıştır. Fakat bu amacını gerçekleştirilmeden vefat edince Süleyman b. Abdülmelik halife olmuş ve söz konusu valilerle onun arasında geçen bazı olumsuz olaylar da bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Tarih kitaplarının rivayetlerine bakıldığı zaman Süleyman b. Abdülmelik'in genel anlamda müsbet bir kişiliğe sahip olduğu, belki olumsuz bir huy olarak, kendini beğenme noktasında biraz aşırı gittiği görülmektedir. Onun, çok yemek yiyen obur bir insan olduğu yönündeki rivayetler ise genellikle Şîa ve Abbâsî taraftarı tarihçilerin kitabında yer alan asılsız bir iddia izlenimi vermektedir. Zira rivayetlerde bahsedilen miktarda yemek yiyen bir insanın cılız yapıda olması çelişkili bir durumdur.

Velîd b. Abdülmelik dönemi, her ne kadar fetih anlamında Emevîler'in en parlak dönemi olarak görülsede iç siyaset ve huzurun sağlanması hususunda bu dönemde

⁸¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s.141. a.y.; Makdisî, *el-Bed'u ve't-Târîh*, VI, 43; İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasarî'd-Düvel*, s. 114.

⁸² Mer'e kalesi, Malatya tarafında bulunan Bizans'a bağlı bir kaledir. Bu bölgeye Muâviye de Şam valiliği sırasında 33/653 yılında bir gazve düzenlemiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 511.)

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,84; İbni Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 192.

⁸⁴ Halife b. Hayyât, *Tarîhu Halîfe b. Hayyât*, s. 314; İbni Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 192.

yer yer sıkıntılarının yaşandığı da bir vaki'dir. Bundaki en önemli etken ise Velîd'in seçtiği valilerin genel olarak halktan uzak, baskıcı ve vergi noktasında adaletli davranmayan kişiler olmasıdır.

Süleyman b. Abdülmelik halife olduğu zaman, takvalı bir insan olan Ömer b. Abdülazîz'i kendisine danışman olarak seçmiş ve birçok hususta ona danışarak karar vermiştir. Bu çerçevede yaptığı ilk icraat ise, hakkında suçlama bulunan ve halka karşı haksızlık yaptığı tespit edilen valileri görevden almak ve hak sahiplerine haklarını teslim etmek olmuştur.

Çoğu tarih kitabında zikredildiği gibi onun, valileri görevden alma sebebi kardeşi Velîd ve kendisini azletme noktasında ona destek olan valilere duyduğu kin değildir. Elbette böyle bir durumda Süleyman'ın, zikri geçen valilere karşı olumlu bir duygu içinde olması beklenemez. Ancak olaylar dikkatli bir şekilde incelendiği zaman onun, bu sebeple valilere intikam duygusuyla yaklaştığına dair yorumların tutarsız olduğu görülmektedir.

Kuteybe b. Müslim, Süleyman b. Abdülmelik'in halife olmasıyla birlikte kendi kendine bazı vehimlere kapılmış ve aceleci davranarak onun halifeliğini tanımama yoluna gitmiş ve bunun sonucu olarak da aynı görüşü paylaşmayan kendi tebeasındaki insanlar tarafından öldürülmüştür.

Süleyman b. Abdülmelik'in, başlangıçta Musa b. Nusayr'a sert davrandığı bir vaki'dir. Bunda, kendisinin azli konusunda Velîd'e muvafakat göstermesinin payının da olabileceği düşünülebilir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bundaki asıl etken, Velîd'in hastalığı sırasında ganimetleri ve Hz. Süleyman'ın masasını getirmeyip beklemesi yönünde kendisine gönderdiği haberi dikkate almamasıdır. Daha sonraki süreçte Süleyman'ın Musa b. Nusayr'ı affettiği ve hac esnasında onu yanına da aldığı, hatta Musa b. Nusayr'ın, bu hac yolculuğu esnasında yolda vefat ettiği bilgisi de tarih kaynaklarında zikredilmektedir.

Abdülazîz b. Musa b. Nusayr ise, eşine uyarak İslâm prensiplerine ters işlerin içine girmesinin bedelini, yanlış anlaşılması ve halktan bazı kimseler tarafından öldürülmesiyle ödemiştir.

Süleyman b. Abdülmelik döneminde Şîa ve Hâricîlerle de dikkate değer bir olumsuzluk yaşanmamıştır. Horasan'daki Şîa'nın lideri Ebû Hâşim'in, onun tarafından zehirlenerek öldürüldüğü yönündeki rivayetler ise, güçlü dayanaklardan yoksun görünmektedir.

Süleyman b. Abdülmelik döneminde fetihlerin azaldığı gözlenmektedir. Özellikle Velîd b. Abdülmelik gibi, fetihler anlamında çok hareketli bir halifenin ardından gelmesi de bu alandaki değişikliği hemen hissettirmektedir. Onun zamanında en çok dikkat çeken dış gelişme, Kostantiniyye'nin kuşatılması olmuştur. Bununla birlikte hem Bizans hem de Doğu üzerine bazı seferler düzenlenmiş ve fetihler yapılmıştır.

Süleyman b. Abdülmelik'in iç ve dış siyaseti birlikte değerlendirildiği zaman onun, kemiyetten ziyade keyfiyete önem verdiğini ve huzursuz insanların ikamet ettiği geniş topraklar yerine iç barışın sağlandığı ve haksızlıkların önlendiği, birbirine kenetlenmiş bir toplum için çalıştığını söylemek mümkündür. Bu uygulamalarda, Ömer b. Abdülazîz'in etkisi de hemen hissedilmekte ve onun dönemi gerçek anlamda Ömer b. Abdülazîz döneminin bir mukaddimesi özelliğini göstermektedir.

Kaynakça

- » Apak, Adem, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, cilt: XVIII, sayı: 2, ss. 95-122.
- » Asâmî, Abdülmelik, Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdülmelik, *Semtu'n-Nücûm el-Avâlî fî Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâif*, 1. Baskı, thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- » Atçeken, İsmail Hakkı, "Endülüs Fâtihlerinden Musa b. Nusayr'ın Akibeti", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2015, cilt: XII, sayı: 1, s. 9-34.
- » _____, "İlk Endülüs Vâlisi Abdülaziz b. Musa b. Nusayr ve Öldürülmesi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sayı: 14, ss. 65-88.
- » Aycan, İrfan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, cilt: XXXIX, ss. 147-174.
- » Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu'l-Buldân*, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1988.
- » Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 1. Baskı, thk: Abdulmun'im Âmir, Ed: Cemâluddin eş-Şeyyâl, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî-İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, Kahire, 1960.
- » Ebû Zûr'a, Abdurahman b. Amr b. Abdullah b. Safvân, *Târîhu Ebû Zûr'a ed-Dimaşkî*, thk: Şükrullah Nimetullah el-Kücânî, Mecmeu'l-Luğati'l-Arabiyye, Dimaşk, ty.
- » Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 2. Baskı, thk: Ekrem Ziya el-Umerî, Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk, Beyrut, 1397.
- » Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2. Baskı, Dârü Sâdir, Beyrut, 1995.
- » İsfehânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn b. Muhammed, *Mekâtîlu't-Tâlibîn*, thk: es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
- » İşş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1965.
- » İbn Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdullah, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1415.
- » İbn A'sem, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Futûh*, 1. Baskı, thk: Ali Şîrî, Dâru'l-Edvâ, Beyrut, 1991/1411.
- » İbnü'l-Cevzî, Cemâluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 1. Baskı, thk: Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1992/1412.
- » İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 1. Baskı, thk: Ömer Abdus-salam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut, 1997/1417.
- » İbni Habîb, Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Muhabber*, thk: Ilse Lichtenstadter, Dâru'l-Âfâki'l-Cediide, Beyrut, ty.
- » İbni Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed, *Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, 2. Baskı, thk: Halil Şehâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- » İbni Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk: İhsân Abbâs, Dârü Sâdir, Beyrut, 1900.
- » İbnü'l İbrî, Ebu'l Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 3. Baskı, thk: Antûn Sâlihânî el-Yesûî, Dâru's-Şark, Beyrut, 1992.

- » İbni Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1. Baskı, thk: Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1998.
- » İbni Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Meârif*, 2. Baskı, thk: Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1992.
- » İbni Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tecâribu'l-Umem ve Teâkibu'l-Himem*, 2. Baskı, thk: Ebu'l-Kâsım İmâmî, Serûş, Tahran, 2000.
- » İbnü'l-Verdî, Ömer b. Muzaffer b. Ömer, *Târîhu İbni'l-Verdî*, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.
- » Makdisî, el-Mutahhir b. Tâhir, *el-Bed'u ve't-Târîh*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Bûr Saîd, t.y.
- » Meçhûl Müellif, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk: Abdulazîz ed-Dûrî, Abdulcebbâr el-Mutallibî, Dâru't-Talîf, Beyrut ty.
- » Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tashîh: Abdullah İsmail es-Sâvî, Dâru's-Sâvî, Kahire, t.y.
- » Sallâbî, Ali Muhammed, *Emevîler*, çev: Harun Ünal, Ravza Yayınları, İstanbul, 2006, II, 146-147.
- » Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407.
- » Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 7. Baskı, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2010.
- » Vekîl, Muhammed Seyyid, *el-Ümeviyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, 2. Baskı, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 2014.
- » Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 2. Baskı, thk: Ömer Abdusselam et-Tedmirî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1993/1413.